महाभारत
स्त्रीपर्व

श्रीगणेशाय नमः
ॐ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्

अथ प्रथमोऽध्यायः

जनमेजय उवाच
हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः
धृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मुने १
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः २
अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ३
वैशम्पायन उवाच
हते पुत्रशते दीनं छिन्नशाखमिव द्रुमम्
पुत्रशोकाभिसंतप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ४
ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिप्लुतम्
अभिगम्य महाप्राज्ञः सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ५
किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता
अक्षौहिण्यो हताश्चाष्टौ दश चैव विशां पते
निर्जनेयं वसुमती शून्या संप्रति केवला ६
नानादिग्भ्यः समागम्य नानादेश्या नराधिपाः
सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ७
पितॄणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा
गुरूणां चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणि कारय ८
वैशम्पायन उवाच
तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपौत्रवधार्दितः

पपात भुवि दुर्धर्षो वाताहत इव द्रुमः ९
धृतराष्ट्र उवाच
हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृज्जनः
दुःखं नूनं भविष्यामि विचरन्पृथिवीमिमाम् १०
किं नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै
लूनपक्षस्य इव मे जराजीर्णस्य पक्षिणः ११
हृतराज्यो हतसुहृद्धतचक्षुश्च वै तथा
न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिरिवांशुमान् १२
न कृतं सुहृदो वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च १३
सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम
अलं वैरेण ते राजन्पुत्रः संगृह्यतामिति १४
तच्च वाक्यमकृत्वाहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः
न हि श्रोतास्मि भीष्मस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितम् १५
दुर्योधनस्य च तथा वृषभस्येव नर्दतः
दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्ययम्
द्रोणसूर्योपरागं च हृदयं मे विदीर्यते १६
न स्मराम्यात्मनः किञ्चित्पुरा सञ्जय दुष्कृतम्
यस्येदं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते १७
नूनं ह्यपकृतं किञ्चिन्मया पूर्वेषु जन्मसु
येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् १८
परिणामश्च वयसः सर्वबन्धुक्षयश्च मे
सुहृन्मित्रविनाशश्च दैवयोगादुपागतः
कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरो मया लोके पुमानिह १९
तन्मामद्यैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रतम्
निवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम् २०
वैशम्पायन उवाच
तस्य लालप्यमानस्य बहुशोकं विचिन्वतः
शोकापहं नरेन्द्रस्य सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् २१
शोकं राजन्व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः

शास्त्रागमाश्च विविधा वृद्धेभ्यो नृपसत्तम
सृञ्जये पुत्रशोकार्ते यदूचुर्मुनयः पुरा २२
तथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप
न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितम्
स्वार्थश्च न कृतः कश्चिल्लुब्धेन फलगृद्धिना २३
तव दुःशासनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान्
शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः
शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् २४
कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्या विदुरस्य च
न कृतं वचनं तेन तव पुत्रेण भारत २५
न धर्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन्
क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणां वर्धितं यशः २६
मध्यस्थो हि त्वमप्यासीर्न क्षमं किञ्चिदुक्तवान्
धूर्धरेण त्वया भारस्तुलया न समं धृतः २७
आदावेव मनुष्येण वर्तितव्यं यथा क्षमम्
यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते २८
पुत्रगृद्ध्या त्वया राजन्प्रियं तस्य चिकीर्षता
पश्चात्तापमिदं प्राप्तं न त्वं शोचितुमर्हसि २९
मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति
स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येव यथा भवान् ३०
अर्थान्न शोचन्प्राप्नोति न शोचन्विन्दते सुखम्
न शोचञ्श्रियमाप्नोति न शोचन्विन्दते परम् ३१
स्वयमुत्पादायित्वाग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयेत्
दह्यमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ३२
त्वयैव ससुतेनायं वाक्यवायुसमीरितः
लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थपावकः ३३
तस्मिन्समिद्धे पतिताः शलभा इव ते सुताः
तान्केशवार्चिनिर्दग्धान्न त्वं शोचितुमर्हसि ३४
यच्चाश्रुपातकलिलं वदनं वहसे नृप
अशास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ३५

विस्फुलिङ्गा इव ह्येतान्दहन्ति किल मानवान्
जहीहि मन्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ३६
एवमाश्वासितस्तेन सञ्जयेन महात्मना
विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्वं परंतप ३७
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि प्रथमोऽध्यायः १

द्वितीयोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
ततोऽमृतसमैर्वाक्यैर्ह्लादयन्पुरुषर्षभम्
वैचित्रवीर्यं विदुरो यदुवाच निबोध तत् १
विदुर उवाच
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे धारयात्मानमात्मना
स्थिरजङ्गममर्त्यानां सर्वेषामेष निर्णयः २
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ३
यदा शूरं च भीरुं च यमः कर्षति भारत
तत्किं न योत्स्यन्ति हि ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ४
अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति
कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ५
न चाप्येतान्हतान्युद्धे राजञ्शोचितुमर्हसि
प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिम् ६
सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे च चरितव्रताः
सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिवेदना ७
अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः
न ते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना ८
हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः
उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फलता रणे ९
तेषां कामदुघाँल्लोकानिन्द्रः संकल्पयिष्यति
इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवन्ति पुरुषर्षभ १०
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया

स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ११
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् १२
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् १३
न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम
न मध्यस्थः क्वचित्कालः सर्वं कालः प्रकर्षति १४
अनित्यं जीवितं रूपं यौवनं द्रव्यसंचयः
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येदेषु न पण्डितः १५
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि
अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते १६
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत्पराक्रमम्
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत्
चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि विवर्धते १७
अनिष्टसम्प्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च
मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः १८
नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि
न च नापैति कायोर्थात्त्रिवर्गाच्चैव भ्रश्यते १९
अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः
असंतुष्टाः प्रमुह्यन्ति संतोषं यान्ति पण्डिताः २०
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः
एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं न बालैः समतामियात् २१
शयानं चानुशयति तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति
अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् २२
यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम्
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमुपाश्नुते २३
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः २

तृतीयोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽय विगतो मम
भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः १
अनिष्टानां च संसर्गादिष्टानां च विवर्जनात्
कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्तेऽत्र पण्डिताः २
विदुर उवाच
यतो यतो मनो दुःखात्सुखाद्वापि प्रमुच्यते
ततस्ततः शमं लब्ध्वा सुगतिं विन्दते बुधः ३
अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ
कदलीसंनिभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते ४
गृहाण्येव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः
कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकं तु शोभनम् ५
यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु वै नरः
अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ६
वैचित्रवीर्य वासं हि दुःखं वा यदि वा सुखम्
प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ७
कर्मणा प्राप्यते स्वर्गं सुखं दुःखं च भारत
ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ८
यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते
किञ्चित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ९
छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा
आर्द्रं वाप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा १०
अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतं वापि भारत
अथ वा परिभुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ११
गर्भस्थो वा प्रसूतो वाप्यथ वा दिवसान्तरः
अर्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा १२
संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा
यौवनस्थोऽपि मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते १३
प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुतप्यसे १४
यथा च सलिले राजन्क्रीडार्थमनुसंचरन्

उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किञ्चित्सत्त्वं नराधिप १५
एवं संसारगहनादुन्मज्जननिमज्जनात्
कर्मभोगेन बध्यन्तः क्लिश्यन्ते येऽल्पबुद्धयः १६
ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्ये संसारान्तगवेषिणः
समागमज्ञा भूतानां ते यान्ति परमां गतिम् १७
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ३

चतुर्थोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतां वर
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः १
विदुर उवाच
जन्मप्रभृति भूतानां क्रियाः सर्वाः शृणु प्रभो
पूर्वमेवेह कलिले वसते किञ्चिदन्तरम् २
ततः स पञ्चमेऽतीते मासे मांसं प्रकल्पयेत्
ततः सर्वाङ्गसंपूर्णो गर्भो मासे प्रजायते ३
अमेध्यमध्ये वसति मांसशोणितलेपने
ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ४
योनिद्वारमुपागम्य बहून्क्लेशान्समृच्छति
योनिसंपीडनाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः ५
तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान्पश्यत्युपद्रवान्
ग्रहास्तमुपसर्पन्ति सारमेया इवामिषम् ६
ततः प्राप्तोत्तरे काले व्याधयश्चापि तं तथा
उपसर्पन्ति जीवन्तं बध्यमानं स्वकर्मभिः ७
बद्धमिन्द्रियपाशैस्तं सङ्गस्वादुभिरातुरम्
व्यसनान्युपवर्तन्ते विविधानि नराधिप
बध्यमानश्च तैर्भूयो नैव तृप्तिमुपैति सः ८
अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतम्
यमदूतैर्विकृष्यंश्च मृत्युं कालेन गच्छति ९
वाग्घीनस्य च यन्मात्रमिष्टानिष्टं कृतं मुखे

भूय एवात्मनात्मानं बध्यमानमुपेक्षते १०
अहो विनिकृतो लोको लोभेन च वशीकृतः
लोभक्रोधमदोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ११
कुलीनत्वेन रमते दुष्कुलीनान्विकुत्सयन्
धनदर्पेण दृप्तश्च दरिद्रान्परिकुत्सयन् १२
मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते
शिक्षां क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति १३
अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्यो धर्ममनुपालयन्
जन्मप्रभृति वर्तेत प्राप्नुयात्परमां गतिम् १४
एवं सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते
स प्रमोक्षाय लभते पन्थानं मनुजाधिप १५
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ४

पञ्चमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते
एतद्विस्तरशः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे १
विदुर उवाच
अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे
यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः २
कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो द्विजः किल
वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम् ३
सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरैर्महाशनैः
समन्तात्संपरिक्षिप्तं मृत्योरपि भयप्रदम् ४
तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम्
अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णां वै विक्रियाश्च परंतप ५
स तद्वनं व्यनुसरन्विप्रधावन्नितस्ततः
वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणं क्व भवेदिति ६
स तेषां छिद्रमन्विच्छन्प्रद्रुतो भयपीडितः
न च निर्याति वै दूरं न च तैर्विप्रयुज्यते ७

अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्वागुरावृतम्
बाहुभ्यां सम्परिष्वक्तं स्त्रिया परमघोरया ८
पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः
नभःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षिप्तं महावनम् ९
वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः
वल्लीभिस्तृणछन्नाभिर्गूढाभिरभिसंवृतः १०
पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये
विलग्नश्चाभवत्तस्मिँल्लतासंतानसंकटे ११
पनसस्य यथा जातं वृन्तबद्धं महाफलम्
स तथा लम्बते तत्र ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः १२
अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः
कूपवीनाहवेलायामपश्यत महागजम् १३
षड्वक्त्रं कृष्णशबलं द्विषट्कपदचारिणम्
क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् १४
तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनः
नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः
आसते मधु संभृत्य पूर्वमेव निकेतजाः १५
भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ
स्वादनीयानि भूतानां न यैर्बालोऽपि तृप्यते १६
तेषां मधूनां बहुधा धारा प्रस्रवते सदा
तां लम्बमानः स पुमान्धारां पिबति सर्वदा
न चास्य तृष्णा विरता पिबमानस्य संकटे १७
अभीप्सति च तां नित्यमतृप्तः स पुनः पुनः
न चास्य जीविते राजन्निर्वेदः समजायत १८
तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता
कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुट्टयन्ति स्म मूषकाः १९
व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोग्रया
कूपाधस्ताच्च नागेन वीनाहे कुञ्जरेण च २०
वृक्षप्रपाताच्च भयं मूषकेभ्यश्च पञ्चमम्
मधुलोभान्मधुकरैः षष्ठमाहुर्महद्भयम् २१

एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे
न चैव जीविताशायां निर्वेदमुपगच्छति २२
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ५

षष्ठोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
अहो खलु महद्दुःखं कृच्छ्रवासं वसत्यसौ
कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदतां वर १
स देशः क्व नु यत्रासौ वसते धर्मसंकटे
कथं वा स विमुच्येत नरस्तस्मान्महाभयात् २
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तथा
कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ३
विदुर उवाच
उपमानमिदं राजन्मोक्षविद्भिरुदाहृतम्
सुगतिं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ४
यत्तदुच्यति कान्तारं महत्संसार एव सः
वनं दुर्गं हि यत्त्वेतत्संसारगहनं हि तत् ५
ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिताः
या सा नारी बृहत्काया अधितिष्ठति तत्र वै
तामाहुस्तु जरां प्राज्ञा वर्णरूपविनाशिनीम् ६
यस्तत्र कूपो नृपते स तु देहः शरीरिणाम्
यस्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः
अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां सर्वहार्यसौ ७
कूपमध्ये च या जाता वल्ली यत्र स मानवः
प्रताने लम्बते सा तु जीविताशा शरीरिणाम् ८
स यस्तु कूपवीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति
षड्वक्त्रः कुञ्जरो राजन्स तु संवत्सरः स्मृतः
मुखानि ऋतवो मासाः पादा द्वादश कीर्तिताः ९
ये तु वृक्षं निकृन्तन्ति मूषकाः सततोत्थिताः
रात्र्यहानि तु तान्याहुर्भूतानां परिचिन्तकाः

ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्तिताः १०
यास्तु ता बहुशो धाराः स्रवन्ति मधुनिस्रवम्
तांस्तु कामरसान्विद्याद्यत्र मज्जन्ति मानवाः ११
एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तिं स्म ये विदुः
ते वै संसारचक्रस्य पाशांश्छिन्दन्ति वै बुधाः १२
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ६

सप्तमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना
भूय एव तु मे हर्षः श्रोतुं वागमृतं तव १
विदुर उवाच
शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गस्यैतस्य विस्तरम्
यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारेभ्यो विचक्षणाः २
यथा तु पुरुषो राजन्दीर्घमध्वानमास्थितः
क्वचित्क्वचिच्छ्रमात्स्थाता कुरुते वासमेव वा ३
एवं संसारपर्याये गर्भवासेषु भारत
कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ४
तस्मादध्वानमेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः
यत्तु संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिणः ५
सोऽय लोकसमावर्तो मर्त्यानां भरतर्षभ
चराणां स्थावराणां च गृध्येत्तत्र न पण्डितः ६
शारीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता बुधैः ७
क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्यं हन्यमानाश्च भारत
स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ८
अथापि तैर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप
आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ९
शब्दरूपरसस्पर्शैर्गन्धैश्च विविधैरपि
मज्जमानं महापङ्के निरालम्बे समन्ततः १०

संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रसंधयः
क्रमेणास्य प्रलुम्पन्ति रूपमायुस्तथैव च ११
एते कालस्य निधयो नैताञ्जानन्ति दुर्बुधाः
अत्राभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा १२
रथं शरीरं भूतानां तत्त्वमाहुस्तु सारथिम्
इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिश्च रश्मयः १३
तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति
स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते १४
यस्तान्यमयते बुद्ध्या स यन्ता न निवर्तते
याम्यमाहू रथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः १५
स चैतत्प्राप्नुते राजन्यत्त्वं प्राप्तो नराधिप
राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशं च भारत १६
अनुतर्षुलमेवैतद्दुःखं भवति भारत
साधुः परमदुःखानां दुःखभैषज्यमाचरेत् १७
न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः
तथोन्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः १८
तस्मान्मैत्रं समास्थाय शीलमापद्य भारत
दमस्त्यागोऽप्रमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः १९
शीलरश्मिसमायुक्ते स्थितो यो मानसे रथे
त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन्ब्रह्मलोकं स गच्छति २०
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ७

अष्टमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तमः
पुत्रशोकाभिसंतप्तः पपात भुवि मूर्छितः १
तं तथा पतितं भूमौ निःसंज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः
कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षत्ता च विदुरस्तथा २
सञ्जयः सुहृदश्चान्ये द्वाःस्था ये चास्य संमताः
जलेन सुखशीतेन तालवृन्तैश्च भारत ३

पस्पृशुश्च करैर्गात्रं वीजमानाश्च यत्नतः
अन्वासन्सुचिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतम् ४
अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः
विललाप चिरं कालं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ५
धिगस्तु खलु मानुष्यं मानुष्ये च परिग्रहम्
यतोमूलानि दुःखानि संभवन्ति मुहुर्मुहुः ६
पुत्रनाशेऽथनाशे च ज्ञातिसंबन्धिनामपि
प्राप्यते सुमहद्दुःखं विषाग्निप्रतिमं विभो ७
येन दह्यन्ति गात्राणि येन प्रज्ञा विनश्यति
येनाभिभूतः पुरुषो मरणं बहु मन्यते ८
तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात्
तच्चैवाहं करिष्यामि अद्यैव द्विजसत्तम ९
इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मवित्तमम्
धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः शोकं च परमं गतः
अभूच्च तूष्णीं राजासौ ध्यायमानो महीपते १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनः प्रभुः
पुत्रशोकाभिसंतप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ११
धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु
श्रुतवानसि मेधावी धर्मार्थकुशलस्तथा १२
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्वेदितव्यं परंतप
अनित्यतां हि मर्त्यानां विजानासि न संशयः १३
अध्रुवे जीवलोके च स्थाने वाशाश्वते सति
जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि भारत १४
प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भवः
पुत्रं ते कारणं कृत्वा कालयोगेन कारितः १५
अवश्यं भवितव्ये च कुरूणां वैशसे नृप
कस्माच्छोचसि ताञ्शूरान्गतान्परमिकां गतिम् १६
जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना
यतितं सर्वयत्नेन शमं प्रति जनेश्वर १७
न च दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित्

घटतापि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः १८
देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम्
तत्तेऽह संप्रवक्ष्यामि कथं स्थैर्यं भवेत्तव १९
पुराहं त्वरितो यातः सभामैन्द्रीं जितक्लमः
अपश्यं तत्र च तदा समवेतान्दिवौकसः
नारदप्रमुखांश्चापि सर्वान्देवऋषींस्तथा २०
तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते
कार्यार्थमुपसम्प्राप्ता देवतानां समीपतः २१
उपगम्य तदा धात्री देवानाह समागतान्
यत्कार्यं मम युष्माभिर्ब्रह्मणः सदने तदा
प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छीघ्रं संविधीयताम् २२
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृतः
उवाच प्रहसन्वाक्यं पृथिवीं देवसंसदि २३
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै
दुर्योधन इति ख्यातः स ते कार्यं करिष्यति
तं च प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविष्यसि २४
तस्यार्थे पृथिवीपालाः कुरुक्षेत्रे समागताः
अन्योन्यं घातयिष्यन्ति दृढैः शस्त्रैः प्रहारिणः २५
ततस्ते भविता देवि भारस्य युधि नाशनम्
गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकान्धारय शोभने २६
स एष ते सुतो राजँल्लोकसंहारकारणात्
कलेरंशः समुत्पन्नो गान्धार्या जठरे नृप २७
अमर्षी चपलश्चापि क्रोधनो दुष्प्रसाधनः
दैवयोगात्समुत्पन्ना भ्रातरश्चास्य तादृशाः २८
शकुनिर्मातुलश्चैव कर्णश्च परमः सखा
समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्यां सहिता नृपाः
एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्वतः २९
आत्मापराधात्पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते
मा ताञ्शोचस्व राजेन्द्र न हि शोकेऽस्ति कारणम् ३०
न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत

पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ३१
नारदेन च भद्रं ते पूर्वमेव न संशयः
युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितम् ३२
पाण्डवाः कौरवाश्चैव समासाद्य परस्परम्
न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर ३३
नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाशोचन्त पाण्डवाः
एतत्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम् ३४
कथं ते शोकनाशः स्यात्प्राणेषु च दया प्रभो
स्नेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिम् ३५
एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः
कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतूत्तमे ३६
यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते
अविग्रहे कौरवाणां दैवं तु बलवत्तरम् ३७
अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन्कथंचन
कृतान्तस्य हि भूतेन स्थावरेण त्रसेन च ३८
भवान्कर्मपरो यत्र बुद्धिश्रेष्ठश्च भारत
मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिं चागतिमेव च ३९
त्वां तु शोकेन संतप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः
ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ४०
कृपालुर्नित्यशो वीरस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि
स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां वै न करिष्यति ४१
मम चैव नियोगेन विधेश्चाप्यनिवर्तनात्
पाण्डवानां च कारुण्यात्प्राणान्धारय भारत ४२
एवं ते वर्तमानस्य लोके कीर्तिर्भविष्यति
धर्मश्च सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपश्चिरात् ४३
पुत्रशोकसमुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा
प्रज्ञाम्भसा महाराज निर्वापय सदा सदा ४४
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासस्यामिततेजसः
मुहूर्तं समनुध्याय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ४५
महता शोकजालेन प्रणुन्नोऽस्मि द्विजोत्तम

नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ४६
इदं तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगजम्
धारयिष्याम्यहं प्राणान्यतिष्ये च न शोचितुम् ४७
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः
धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ४८
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ८
समाप्तं विशोकपर्व

नवमोऽध्यायः
जनमेजय उवाच
गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः
किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि १
वैशम्पायन उवाच
एतच्छ्रुत्वा नरश्रेष्ठ चिरं ध्यात्वा त्वचेतनः
सञ्जयं योजयेत्युक्त्वा विदुरं प्रत्यभाषत २
क्षिप्रमानय गान्धारीं सर्वाश्च भरतस्त्रियः
वधूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः ३
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमम्
शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ४
गान्धारी चैव शोकार्ता भर्तुर्वचनचोदिता
सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ५
ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः
आमंत्र्यान्योन्यमीयुः स्म भृशमुच्चुक्रुशुस्ततः ६
ताः समाश्वासयत्क्षत्ता ताभ्यश्चार्ततरः स्वयम्
अश्रुकण्ठीः समारोप्य ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ७
ततः प्रणादः सञ्जज्ञे सर्वेषु कुरुवेश्मसु
आकुमारं पुरं सर्वमभवच्छोककर्शितम् ८
अदृष्टपूर्वा या नार्यः पुरा देवगणैरपि
पृथग्जनेन दृश्यन्त तास्तदा निहतेश्वराः ९
प्रकीर्य केशान्सुशुभान्भूषणान्यवमुच्य च

एकवस्त्रधरा नार्यः परिपेतुरनाथवत् १०
श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन्
गुहाभ्य इव शैलानां पृषत्यो हतयूथपाः ११
तान्युदीर्णानि नारीणां तदा वृन्दान्यनेकशः
शोकार्तान्यद्रवान्राजन्किशोरीणामिवाङ्गने १२
प्रगृह्य बाहून्क्रोशन्त्यः पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄनपि
दर्शयन्तीव ता ह स्म युगान्ते लोकसंक्षयम् १३
विलपन्त्यो रुदन्त्यश्च धावमानास्ततस्ततः
शोकेनाभ्याहतज्ञानाः कर्तव्यं न प्रजज्ञिरे १४
व्रीडां जग्मुः पुरा याः स्म सखीनामपि योषितः
ता एकवस्त्रा निर्लज्जाः श्वश्रूणां पुरतोऽभवन् १५
परस्परं सुसूक्ष्मेषु शोकेष्वाश्वासयन्स्म याः
ताः शोकविह्वला राजन्नुपैक्षन्त परस्परम् १६
ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः
निर्ययौ नगराद्दीनस्तूर्णमायोधनं प्रति १७
शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्वकर्मोपजीविनः
ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगराद्बहिः १८
तासां विक्रोशमनानामार्तानां कुरुसंक्षये
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दो व्यथयन्भुवनान्युत १९
युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दह्यतामिव
अभावः स्यादयं प्राप्त इति भूतानि मेनिरे २०
भृशमुद्विग्नमनसस्ते पौराः कुरुसंक्षये
प्राक्रोशन्त महाराज स्वनुरक्तास्तदा भृशम् २१
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नवमोऽध्यायः ९

दशमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददृशुस्तान्महारथान्
शारद्वतं कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव च १
ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम्

अश्रुकण्ठा विनिःश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् २
पुत्रस्तव महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करम्
गतः सानुचरो राजञ्शक्रलोकं महीपतिः ३
दुर्योधनबलान्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः
सर्वमन्यत्परिक्षीणं सैन्यं ते भरतर्षभ ४
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारद्वतस्तदा
गान्धारीं पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ५
अभीता युध्यमानास्ते घ्नन्तः शत्रुगणान्बहून्
वीरकर्माणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः ६
ध्रुवं संप्राप्य लोकांस्ते निर्मलाञ्शस्त्रनिर्जितान्
भास्वरं देहमास्थाय विहरन्त्यमरा इव ७
न हि कश्चिद्धि शूराणां युध्यमानः पराङ्मुखः
शस्त्रेण निधनं प्राप्तो न च कश्चित्कृताञ्जलि ८
एतां तां क्षत्रियस्याहुः पुराणां परमां गतिम्
शस्त्रेण निधनं संख्ये तान्न शोचितुमर्हसि ९
न चापि शत्रवस्तेषामृध्यन्ते राज्ञि पाण्डवाः
शृणु यत्कृतमस्माभिरश्वत्थामपुरोगमैः १०
अधर्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतम्
सुप्तं शिबिरमाविश्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ११
पाञ्चाला निहताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः १२
तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते
प्राद्रवाम रणे स्थातुं न हि शक्यामहे त्रयः १३
ते हि शूरा महेष्वासाः क्षिप्रमेष्यन्ति पाण्डवाः
अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः १४
निहतानात्मजाञ्श्रुत्वा प्रमत्तान्पुरुषर्षभाः
निनीषन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यशस्विनि १५
पाण्डूनां किल्बिषं कृत्वा संस्थातुं नोत्सहामहे
अनुजानीहि नो राज्ञि मा च शोके मनः कृथाः १६
राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ चोत्तमम्

निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं क्षत्रधर्मं च केवलम् १७
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम्
कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च भारत १८
अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम्
गङ्गामनु महात्मानस्तूर्णमश्वानचोदयन् १९
अपक्रम्य तु ते राजन्सर्व एव महारथाः
आमन्त्र्यान्योन्यमुद्विग्नास्त्रिधा ते प्रययुस्ततः २०
जगाम हास्तिनपुरं कृपः शारद्वतस्तदा
स्वमेव राष्ट्रं हार्दिक्यो द्रौणिर्व्यासाश्रमं ययौ २१
एवं ते प्रययुर्वीरा वीक्षमाणाः परस्परम्
भयार्ताः पाण्डुपुत्राणामागस्कृत्वा महात्मनाम् २२
समेत्य वीरा राजानं तदा त्वनुदिते रवौ
विप्रजग्मुर्महाराज यथेच्छकमरिंदमाः २३
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि दशमोऽध्यायः १०

एकादशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः
शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यातं गजसाह्वयात् १
सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिप्लुतम्
शोचमानो महाराज भ्रातृभिः सहितस्तदा २
अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना
युयुधानेन च तथा तथैव च युयुत्सुना ३
तमन्वगात्सुदुःखार्ता द्रौपदी शोककर्शिता
सह पाञ्चालयोषिद्भिर्यास्तत्रासन्समागताः ४
स गङ्गामनु वृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम
कुररीणामिवार्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ५
ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः
ऊर्ध्वबाहुभिरार्ताभिर्ब्रुवतीभिः प्रियाप्रिये ६
क्व नु धर्मज्ञता राज्ञः क्व नु साद्यानृशंसता

यदावधीत्पितॄन्भ्रातॄन्गुरून्पुत्रान्सखीनपि ७
घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मं चापि पितामहम्
मनस्तेऽभून्महाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम् ८
किं नु राज्येन ते कार्यं पितॄन्भ्रातॄनपश्यतः
अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रौपदेयांश्च भारत ९
अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव
ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः १०
ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मेणामित्रकर्शनाः
न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः ११
तमात्मजान्तकरणं पिता पुत्रवधार्दितः
अप्रीयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिषस्वजे १२
धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत
दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्दिधक्षुरिव पावकः १३
स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः
भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते १४
तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः
भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् १५
प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्वा तस्येङ्गितं हरिः
संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः १६
तं तु गृह्यैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्मयम्
बभञ्ज बलवान्राजा मन्यमानो वृकोदरम् १७
नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसम्
भङ्क्त्वा विमथितोरस्कः सुस्राव रुधिरं मुखात् १८
ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः
प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः १९
पर्यगृह्णत तं विद्वान्सूतो गावल्गणिस्तदा
मैवमित्यब्रवीच्चैनं शमयन्सान्त्वयन्निव २०
स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्महामनाः
हा हा भीमेति चुक्रोश भूयः शोकसमन्वितः २१
तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधार्दितम्

वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् २२
मा शुचो धृतराष्ट्र त्वं नैष भीमस्त्वया हतः
आयसी प्रतिमा ह्येषा त्वया राजन्निपातिता २३
त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ
मयापकृष्टः कौन्तेयो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतः २४
न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन
कः सहेत महाबाहो बाह्वोर्निग्रहणं नरः २५
यथान्तकमनुप्राप्य जीवन्कश्चिन्न मुच्यते
एवं बाह्वन्तरं प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन २६
तस्मात्पुत्रेण या सा ते प्रतिमा कारितायसी
भीमस्य सेयं कौरव्य तवैवोपहृता मया २७
पुत्रशोकाभिसंतापाद्धर्मादपहृतं मनः
तव राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि २८
न च ते तत्क्षमं राजन्हन्यास्त्वं यद्वृकोदरम्
न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथञ्चन २९
तस्माद्यत्कृतमस्माभिर्मन्यमानैः क्षमं प्रति
अनुमन्यस्व तत्सर्वं मा च शोके मनः कृथाः ३०
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकादशोऽध्यायः ११

द्वादशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
तत एनमुपातिष्ठञ्शौचार्थं परिचारकाः
कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः १
राजन्नधीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च
श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः २
एवं विद्वान्महाप्राज्ञ नाकार्षीर्वचनं तदा
पाण्डवानधिकाञ्जानन्बले शौर्ये च कौरव ३
राजा हि यः स्थिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते
देशकालविभागं च परं श्रेयः स विन्दति ४
उच्यमानं च यः श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते

आपदं समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थितः ५
ततोऽन्यवृत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत
राजंस्त्वं ह्यविधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः ६
आत्मापराधादायस्तस्तत्किं भीमं जिघांससि
तस्मात्संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुस्मृत्य दुष्कृतम् ७
यस्तु तां स्पर्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत्सभाम्
स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिचिकीर्षता ८
आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः
यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परंतप ९
एवमुक्तः स कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप
उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः १०
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव
पुत्रस्नेहस्तु धर्मात्मन्धैर्यान्मां समचालयत् ११
दिष्ट्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान्सत्यविक्रमः
त्वद्गुप्तो नागमत्कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम १२
इदानीं त्वहमेकाग्रो गतमन्युर्गतज्वरः
मध्यमं पाण्डवं वीरं स्प्रष्टुमिच्छामि केशव १३
हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु च
पाण्डुपुत्रेषु मे शर्म प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते १४
ततः स भीमं च धनंजयं च माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ
पस्पर्श गात्रैः प्ररुदन्सुगात्रानाश्वास्य कल्याणमुवाच चैनान् १५
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वादशोऽध्यायः १२

त्रयोदशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपुंगवाः
अभ्ययुर्भ्रातरः सर्वे गान्धारीं सहकेशवाः १
ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्मराजं युधिष्ठिरम्
गान्धारी पुत्रशोकार्ता शप्तुमैच्छदनिन्दिता २
तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति

ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ३
स गङ्गायामुपस्पृश्य पुण्यगन्धं पयः शुचिः
तं देशमुपसंपेदे परमर्षिर्मनोजवः ४
दिव्येन चक्षुषा पश्यन्मनसानुद्धतेन च
सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ५
स स्नुषामब्रवीत्काले कल्यवादी महातपाः
शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ६
न कोपः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि
रजो निगृह्यतामेतच्छृणु चेदं वचो मम ७
उक्तास्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता
शिवमाशास्स्व मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः ८
सा तथा याच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा
उक्तवत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ९
न चाप्यतीतां गान्धारि वाचं ते वितथामहम्
स्मरामि भाषमाणायास्तथा प्रणिहिता ह्यसि १०
सा त्वं धर्मं परिस्मृत्य वाचा चोक्त्वा मनस्विनि
कोपं संयच्छ गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि ११
गान्धार्युवाच
भगवन्नाभ्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यतः
पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विह्वलतीव मे १२
यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया
यथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्यास्तथा मया १३
दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च
कर्णदुःशासनाभ्यां च वृत्तोऽय कुरुसंक्षयः १४
नापराध्यति बीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः
नकुलः सहदेवो वा नैव जातु युधिष्ठिरः १५
युध्यमाना हि कौरव्याः कृन्तमानाः परस्परम्
निहताः सहिताश्चान्यैस्तत्र नास्त्यप्रियं मम १६
यत्तु कर्माकरोद्भीमो वासुदेवस्य पश्यतः
दुर्योधनं समाहूय गदायुद्धे महामनाः १७

शिक्षयाभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे
अधो नाभ्यां प्रहृतवांस्तन्मे कोपमवर्धयत् १८
कथं नु धर्मं धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः
त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः कथंचन १९
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः १३

चतुर्दशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽथ भीतवत्
गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा १
अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रासात्तत्र मया कृतः
आत्मानं त्रातुकामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि २
न हि युद्धेन पुत्रस्ते धर्मेण स महाबलः
शक्यः केनचिदुद्यन्तुमतो विषममाचरम् ३
सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽय गदायुद्धे च वीर्यवान्
मां हत्वा न हरेद्राज्यमिति चैतत्कृतं मया ४
राजपुत्रीं च पाञ्चालीमेकवस्त्रां रजस्वलाम्
भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान्यत्सुतस्तव ५
सुयोधनमसंगृह्य न शक्या भूः ससागरा
केवला भोक्तुमस्माभिरतश्चैतत्कृतं मया ६
तच्चाप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते समुपाचरत्
द्रौपद्या यत्सभामध्ये सव्यमूरुमदर्शयत् ७
तत्रैव वध्यः सोऽस्माकं दुराचारोऽम्ब ते सुतः
धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स्म समये तदा ८
वैरमुद्धुक्षितं राज्ञि पुत्रेण तव तन्महत्
क्लेशिताश्च वने नित्यं तत एतत्कृतं मया ९
वैरस्यास्य गतः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे
राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्तो वयं च गतमन्यवः १०
गान्धार्युवाच
न तस्यैष वधस्तात यत्प्रशंससि मे सुतम्

कृतवांश्चापि तत्सर्वं यदिदं भाषसे मयि ११
हताश्वे नकुले यत्तद्वृषसेनेन भारत
अपिबः शोणितं संख्ये दुःशासनशरीरजम् १२
सद्भिर्विगर्हितं घोरमनार्यजनसेवितम्
क्रूरं कर्माकरोः कस्मात्तदयुक्तं वृकोदरः १३
भीमसेन उवाच
अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किं पुनः स्वकम्
यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन १४
रुधिरं न व्यतिक्रामद्दन्तोष्ठं मेऽम्ब मा शुचः
वैवस्वतस्तु तद्वेद हस्तौ मे रुधिरोक्षितौ १५
हताश्वं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे
भ्रातृणां संप्रहृष्टानां त्रासः संजनितो मया १६
केशपक्षपरामर्शे द्रौपद्या द्यूतकारिते
क्रोधाद्यदब्रुवं चाहं तच्च मे हृदि वर्तते १७
क्षत्रधर्माच्च्युतो राज्ञि भवेयं शाश्वतीः समाः
प्रतिज्ञां तामनिस्तीर्य ततस्तत्कृतवानहम् १८
न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशङ्कितुम्
अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वनपकारिषु १९
गान्धार्युवाच
वृद्धस्यास्य शतं पुत्रान्निघ्नंस्त्वमपराजितः
कस्मान्न शेषयः किंचिद्येनाल्पमपराधितम् २०
संतानमावयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययोः
कथमन्धद्वयस्यास्य यष्टिरेका न वर्जिता २१
शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामन्तके त्वयि
न मे दुःखं भवेदेतद्यदि त्वं धर्ममाचरः २२
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः १४

पञ्चदशोऽध्यायः
वैशम्पायन उवाच
एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत

क्व स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधार्दिता १
तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमानः कृताञ्जलि
युधिष्ठिर इदं चैनां मधुरं वाक्यमब्रवीत् २
पुत्रहन्ता नृशंसोऽह तव देवि युधिष्ठिरः
शापार्हः पृथिवीनाशे हेतुभूतः शपस्व माम् ३
न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा
तादृशान्सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्द्रुहः ४
तमेवंवादिनं भीतं संनिकर्षगतं तदा
नोवाच किंचिद्गान्धारी निःश्वासपरमा भृशम् ५
तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी
अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवी पट्टान्तरेण सा ६
ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः
तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः ७
एवं संचेष्टमानांस्तानितश्चेतश्च भारत
गान्धारी विगतक्रोधा सान्त्वयामास मातृवत् ८
तया ते समनुज्ञाता मातरं वीरमातरम्
अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथां पृथुलवक्षसः ९
चिरस्य दृष्ट्वा पुत्रान्सा पुत्राधिभिरभिप्लुता
बाष्पमाहारयद्देवी वस्त्रेणावृत्य वै मुखम् १०
ततो बाष्पं समुत्सृज्य सह पुत्रैस्तदा पृथा
अपश्यदेताञ्शस्त्रौघैर्बहुधा परिविक्षतान् ११
सा तानेकैकशः पुत्रान्संस्पृशन्ती पुनः पुनः
अन्वशोचत दुःखार्ता द्रौपदीं च हतात्मजाम्
रुदतीमथ पाञ्चालद्यं ददर्श पतितां भुवि १२
द्रौपद्युवाच
आर्ये पौत्राः क्व ते सर्वे सौभद्रसहिता गताः
न त्वां तेऽद्याभिगच्छन्ति चिरदृष्टां तपस्विनीम्
किं नु राज्येन वै कार्यं विहीनायाः सुतैर्मम १३
वैशम्पायन उवाच

तां समाश्वासयामास पृथा पृथुललोचना
उत्थाप्य याज्ञसेनीं तु रुदतीं शोककर्शिताम् १४
तयैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता पृथा
अभ्यगच्छत गान्धारीमार्तामार्ततरा स्वयम् १५
तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीम्
मैवं पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दुःखिताम् १६
मन्ये लोकविनाशोऽय कालपर्यायचोदितः
अवश्यभावी संप्राप्तः स्वभावाल्लोमहर्षणः १७
इदं तत्समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत्
असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः १८
तस्मिन्नपरिहार्येऽथे व्यतीते च विशेषतः
मा शुचो न हि शोच्यास्ते संग्रामे निधनं गताः १९
यथैव त्वं तथैवाहं को वा माश्वासयिष्यति
ममैव ह्यपराधेन कुलमग्र्यं विनाशितम् २०
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः १५

षोडशोऽध्यायः
वैशम्पायन उवाच
एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामाविकर्तनम्
अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती सर्वं दिव्येन चक्षुषा १
पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी
उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी २
वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः
दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ३
ददर्श सा बुद्धिमती दूरादपि यथान्तिके
रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणम् ४
अस्थिकेशपरिस्तीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम्
शरीरैर्बहुसाहस्रैर्विनिकीर्णं समन्ततः ५
गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिराविलैः
शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ६

गजाश्वनरवीराणां निःसत्त्वैरभिसंवृतम्
शृगालबडकाकोलकङ्ककाकनिषेवितम् ७
रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुरराकुलम्
अशिवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम् ८
ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः
पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ९
वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुं च पार्थिवम्
कुरुस्त्रियः समासाद्य जग्मुरायोधनं प्रति १०
समासाद्य कुरुक्षेत्रं ताः स्त्रियो निहतेश्वराः
अपश्यन्त हतांस्तत्र पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ११
क्रव्यादैर्भक्ष्यमाणान्वै गोमायुबडवायसैः
भूतैः पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरैः १२
रुद्राक्रीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः
महार्हेभ्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशन्त्यो निपेतिरे १३
अदृष्टपूर्वं पश्यन्त्यो दुःखार्ता भरतस्त्रियः
शरीरेष्वस्खलन्नन्या न्यपतंश्चापरा भुवि १४
श्रान्तानां चाप्यनाथानां नासीत्काचन चेतना
पाञ्चालकुरुयोषाणां कृपणं तदभून्महत् १५
दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितम्
दृष्ट्वायोधनमत्युग्रं धर्मज्ञा सुबलात्मजा १६
ततः सा पुण्डरीकाक्षमामन्त्र्य पुरुषोत्तमम्
कुरूणां वैशसं दृष्ट्वा दुःखाद्वचनमब्रवीत् १७
पश्यैताः पुण्डरीकाक्ष स्नुषा मे निहतेश्वराः
प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्तीः कुररीरिव माधव १८
अमूस्त्वभिसमागम्य स्मरन्त्यो भरतर्षभान्
पृथगेवाभ्यधावन्त पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् १९
वीरसूभिर्महाबाहो हतपुत्राभिरावृतम्
क्वचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिराकुलम् २०
शोभितं पुरुषव्याघ्रैर्भीष्मकर्णाभिमन्युभिः
द्रोणद्रुपदशल्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः २१

काञ्चनैः कवचैर्निष्कैर्मणिभिश्च महात्मनाम्
अङ्गदैर्हस्तकेयूरैः स्रग्भिश्च समलंकृतम् २२
वीरबाहुविसृष्टाभिः शक्तिभिः परिघैरपि
खड्गैश्च विमलैस्तीक्ष्णैः सशरैश्च शरासनैः २३
क्रव्यादसंघैर्मुदितैस्तिष्ठद्भिः सहितैः क्वचित्
क्वचिदाक्रीडमानैश्च शयानैरपरैः क्वचित् २४
एतदेवंविधं वीर संपश्यायोधनं विभो
पश्यमाना च दह्यामि शोकेनाहं जनार्दन २५
पञ्चालानां कुरूणां च विनाशं मधुसूदन
पञ्चानामिव भूतानां नाहं वधमचिन्तयम् २६
तान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च निष्कर्षन्त्यसृगुक्षितान्
निगृह्य कवचेषूग्रा भक्षयन्ति सहस्रशः २७
जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः
अभिमन्योर्विनाशं च कश्चिन्तयितुमर्हति २८
अवध्यकल्पान्निहतान्दृष्ट्वाहं मधुसूदन
गृध्रकङ्कबडश्येनश्वशृगालादनीकृतान् २९
अमर्षवशमापन्नान्दुर्योधनवशे स्थितान्
पश्येमान्पुरुषव्याघ्रान्संशान्तान्पावकानिव ३०
शयनान्युचिताः सर्वे मृदूनि विमलानि च
विपन्नास्तेऽद्य वसुधां विवृतामधिशेरते ३१
बन्दिभिः सततं काले स्तुवद्भिरभिनन्दिताः
शिवानामशिवा घोराः शृणवन्ति विविधा गिराः ३२
ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु यशस्विनः
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांसुषु शेरते ३३
तेषामाभरणान्येते गृध्रगोमायुवायसाः
आक्षिपन्त्यशिवा घोरा विनदन्तः पुनः पुनः ३४
चापानि विशिखान्पीतान्निस्त्रिंशान्विमला गदाः
युद्धाभिमानिनः प्रीता जीवन्त इव बिभ्रति ३५
सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैरवघट्टिताः
ऋषभप्रतिरूपाक्षाः शेरते हरितस्रजः ३६

अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघबाहवः
शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ३७
बिभ्रतः कवचान्यन्ये विमलान्यायुधानि च
न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्दन ३८
क्रव्यादैः कृष्यमाणानामपरेषां महात्मनाम्
शातकौम्भ्यः स्रजश्चित्रा विप्रकीर्णाः समन्ततः ३९
एते गोमायवो भीमा निहतानां यशस्विनाम्
कण्ठान्तरगतान्हारानाक्षिपन्ति सहस्रशः ४०
सर्वेष्वपररात्रेषु याननन्दन्त बन्दिनः
स्तुतिभिश्च पराध्यार्भिरुपचारैश्च शिक्षिताः ४१
तानिमाः परिदेवन्ति दुःखार्ताः परमाङ्गनाः
कृपणं वृष्णिशार्दूल दुःखशोकार्दिता भृशम् ४२
रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि वै
मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ४३
रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्यः संपरिप्लुताः
कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ४४
एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च
रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुरुयोषिताम् ४५
आसामपरिपूर्णार्थं निशम्य परिदेवितम्
इतरेतरसंक्रन्दान्न विजानन्ति योषितः ४६
एता दीर्घमिवोछ्वस्य विक्रुश्य च विलप्य च
विस्पन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितम् ४७
बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ४८
शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्यूथशः कृतैः
इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ४९
विशिरस्कानथो कायान्दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः
मुह्यन्त्यनुचिता नार्यो विदेहानि शिरांसि च ५०
शिरः कायेन संधाय प्रेक्षमाणा विचेतसः
अपश्यन्त्यो परं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ५१

बाहूरुचरणानन्यान्विशिखोन्मथितान्पृथक्
संदधत्योऽसुखाविष्टा मूर्छन्त्येताः पुनः पुनः ५२
उत्कृत्तशिरसश्चान्यान्विजग्धान्मृगपक्षिभिः
दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तॄन्भरतयोषितः ५३
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन
प्रेक्ष्य भ्रातॄन्पितॄन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परैः ५४
बाहुभिश्च सखड्गैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः
अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ५५
न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्त्यनिन्दिताः
भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैरुपकीर्णां वसुंधराम् ५६
यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन
स्नुषाणां धृतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ५७
अतो दुःखतरं किं नु केशव प्रतिभाति मे
यदिमाः कुर्वते सर्वा रूपमुच्चावचं स्त्रियः ५८
नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु
या पश्यामि हतान्पुत्रान्पौत्रान्भ्रातॄंश्च केशव
एवमार्ता विलपती ददर्श निहतं सुतम् ५९
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षोडशोऽध्यायः १६

सप्तदशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोककर्शिता
सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने १
सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विक्रुश्य च पुनः पुनः
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरोक्षितम् २
परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत्
हा हा पुत्रेति शोकार्ता विललापाकुलेन्द्रिया ३
सुगूढजत्रु विपुलं हारनिष्कनिषेवितम्
वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता
समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ४

उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीनां संक्षये विभो
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः
अस्मिञ्ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमम्बा ब्रवीतु मे ५
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वं व्यसनागमम्
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ६
यथा न युध्यमानस्त्वं न संप्रमुह्यसि पुत्रक
ध्रुवं शस्त्रजिताँल्लोकान्प्राप्तास्यमरवद्विभो ७
इत्येवमब्रुवं पूर्वं नैनं शोचामि वै प्रभो
धृतराष्ट्रं तु शोचामि कृपणं हतबान्धवम् ८
अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम्
शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम् ९
योऽय मूर्धावसिक्तानामग्रे याति परंतपः
सोऽय पांसुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम् १०
ध्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं नसुलभां गतः
तथा ह्यभिमुखः शेते शयने वीरसेविते ११
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति महीक्षितः
महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते १२
यं पुरा व्यजनैरग्र्यैरुपवीजन्ति योषितः
तमद्य पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः १३
एष शेते महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः
सिंहेनेव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः १४
पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितम्
निहतं भीमसेनेन गदामुद्यम्य भारत १५
अक्षौहिणीर्महाबाहुर्दश चैकां च केशव
अनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयान्निधनं गतः १६
एष दुर्योधनः शेते महेष्वासो महारथः
शार्दूल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः १७
विदुरं ह्यवमन्यैष पितरं चैव मन्दभाक्
बालो वृद्धावमानेन मन्दो मृत्युवशं गतः १८
निःसपत्ना मही यस्य त्रयोदश समाः स्थिता

स शेते निहतो भूमौ पुत्रो मे पृथिवीपतिः १९
अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासनात्
पूर्णां हस्तिगवाश्वस्य वार्ष्णेय न तु तच्चिरम् २०
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासनात्
हीनां हस्तिगवाश्वेन किं नु जीवामि माधव २१
इदं कृच्छ्रतरं पश्य पुत्रस्यापि वधान्मम
यदिमाः पर्युपासन्ते हताञ्शूरान्रणे स्त्रियः २२
प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधनभुजाङ्कगाम्
रुक्मवेदीनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् २३
नूनमेषा पुरा बाला जीवमाने महाभुजे
भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी २४
कथं तु शतधा नेदं हृदयं मम दीर्यते
पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पुत्रेण सहितं रणे २५
पुत्रं रुधिरसंसिक्तमुपजिघ्रत्यनिन्दिता
दुर्योधनं तु वामोरूः पाणिना परिमार्जति २६
किं नु शोचति भर्तारं पुत्रं चैषा मनस्विनी
तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रं चाप्यभिवीक्ष्य सा २७
स्वशिरः पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा
पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव २८
पुण्डरीकनिभा भाति पुण्डरीकान्तरप्रभा
मुखं विमृज्य पुत्रस्य भर्तुश्चैव तपस्विनी २९
यदि चाप्यागमाः सन्ति यदि वा श्रुतयस्तथा
ध्रुवं लोकानवाप्तोऽय नृपो बाहुबलार्जितान् ३०
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः १७

अष्टादशोऽध्यायः

गान्धार्युवाच
पश्य माधव पुत्रान्मे शतसंख्याञ्जितक्लमान्
गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहतान्रणे १
इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्धजाः

हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे स्नुषाः २
प्रासादतलचारिण्यश्चरणैर्भूषणान्वितैः
आपन्ना यत्स्पृशन्तीमा रुधिरार्द्रां वसुंधराम् ३
गृध्रानुत्सारयन्त्यश्च गोमायून्वायसांस्तथा
शोकेनार्ता विघूर्णन्त्यो मत्ता इव चरन्त्युत ४
एषान्या त्वनवद्याङ्गी करसंमितमध्यमा
घोरं तद्वैशसं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ५
दृष्ट्वा मे पार्थिवसुतामेतां लक्ष्मणमातरम्
राजपुत्रीं महाबाहो मनो न व्युपशाम्यति ६
भ्रातॄंश्चान्याः पतींश्चान्याः पुत्रांश्च निहतान्भुवि
दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः प्रगृह्य सुभुजा भुजान् ७
मध्यमानां तु नारीणां वृद्धानां चापराजित
आक्रन्दं हतबन्धूनां दारुणे वैशसे शृणु ८
रथनीडानि देहांश्च हतानां गजवाजिनाम्
आश्रिताः श्रममोहार्ताः स्थिताः पश्य महाबल ९
अन्या चापहृतं कायाच्चारुकुण्डलमुन्नसम्
स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण गृहीत्वा पश्य तिष्ठति १०
पूर्वजातिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ
एताभिरनवद्याभिर्मया चैवाल्पमेधया ११
तदिदं धर्मराजेन यातितं नो जनार्दन
न हि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय कर्मणोः शुभपापयोः १२
प्रत्यग्रवयसः पश्य दर्शनीयकुचोदराः
कुलेषु जाता ह्रीमत्यः कृष्णपक्ष्माक्षिमूर्धजाः १३
हंसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः
सारस्य इव वाशन्त्यः पतिताः पश्य माधव १४
फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष योषिताम्
अनवद्यानि वक्त्राणि तपत्यसुखरश्मिवान् १५
ईर्षूणां मम पुत्राणां वासुदेवावरोधनम्
मत्तमातङ्गदर्पाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः १६
शतचन्द्राणि चर्माणि ध्वजांश्चादित्यसंनिभान्

रौक्माणि चैव वर्माणि निष्कानपि च काञ्चनान् १७
शीर्षत्राणानि चैतानि पुत्राणां मे महीतले
पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान्सुहुतानिव १८
एष दुःशासनः शेते शूरेणामित्रघातिना
पीतशोणितसर्वाङ्गो भीमसेनेन पातितः १९
गदया वीरघातिन्या पश्य माधव मे सुतम्
द्यूतक्लेशाननुस्मृत्य द्रौपद्या चोदितेन च २०
उक्ता ह्यनेन पाञ्चाली सभायां द्यूतनिर्जिता
प्रियं चिकीर्षता भ्रातुः कर्णस्य च जनार्दन २१
सहैव सहदेवेन नकुलेनार्जुनेन च
दासाभार्यासि पाञ्चालि क्षिप्रं प्रविश नो गृहान् २२
ततोऽहमब्रुवं कृष्ण तदा दुर्योधनं नृपम्
मृत्युपाशपरिक्षिप्तं शकुनिं पुत्र वर्जय २३
निबोधैनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियम्
क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्र शाम्यस्व पाण्डवैः २४
न बुध्यसे त्वं दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणम्
वाङ्नाराचैस्तुदंस्तीक्ष्णैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् २५
तानेष रभसः क्रूरो वाक्शल्यानवधारयन्
उत्ससर्ज विषं तेषु सर्पो गोवृषभेष्विव २६
एष दुःशासनः शेते विक्षिप्य विपुलौ भुजौ
निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महर्षभः २७
अत्यर्थमकरोद्रौद्रं भीमसेनोऽत्यमर्षणः
दुःशासनस्य यत्क्रुद्धोऽपिबच्छोणितमाहवे २८
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः १८

एकोनविंशोऽध्यायः

गान्धार्युवाच
एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः
भूमौ विनिहतः शेते भीमेन शतधा कृतः १
गजमध्यगतः शेते विकर्णो मधुसूदन

नीलमेघपरिक्षिप्तः शरदीव दिवाकरः २
अस्य चापग्रहेणैष पाणिः कृतकिणो महान्
कथंचिच्छिद्यते गृध्रैरत्तुकामैस्तलत्रवान् ३
अस्य भार्यामिषप्रेप्सून्गृध्रानेतांस्तपस्विनी
वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ४
युवा वृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ
सुखोचितः सुखार्हश्च शेते पांसुषु माधव ५
कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे
अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसत्तमम् ६
एष संग्रामशूरेण प्रतिज्ञां पालयिष्यता
दुर्मुखोऽभिमुखः शेते हतोऽरिगणहा रणे ७
तस्यैतद्वदनं कृष्ण श्वापदैरर्धभक्षितम्
विभात्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चन्द्रमाः ८
शूरस्य हि रणे कृष्ण यस्याननमथेदृशम्
स कथं निहतोऽमित्रैः पांसून्ग्रसति मे सुतः ९
यस्याहवमुखे सौम्य स्थाता नैवोपपद्यते
स कथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकजित् १०
चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन
धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुष्मताम् ११
तं चित्रमाल्याभरणं युवत्यः शोककर्शिताः
क्रव्यादसंघैः सहिता रुदन्त्यः पर्युपासते १२
स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः श्वापदानां च गर्जितम्
चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे १३
युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेवितः
विविंशतिरसौ शेते ध्वस्तः पांसुषु माधव १४
शरसंकृत्तवर्माणं वीरं विशसने हतम्
परिवार्यासते गृध्राः परिविंशा विविंशतिम् १५
प्रविश्य समरे वीरः पाण्डवानामनीकिनीम्
आविश्य शयने शेते पुनः सत्पुरुषोचितम् १६
स्मितोपपन्नं सुनसं सुभ्रु ताराधिपोपमम्

अतीव शुभ्रं वदनं पश्य कृष्ण विविंशतेः १७
यं स्म तं पर्युपासन्ते वसुं वासवयोषितः
क्रीडन्तमिव गन्धर्वं देवकन्याः सहस्रशः १८
हन्तारं वीरसेनानां शूरं समितिशोभनम्
निबर्हणममित्राणां दुःसहं विषहेत कः १९
दुःसहस्यैतदाभाति शरीरं संवृतं शरैः
गिरिरात्मरुहैः फुल्लैः कर्णिकारैरिवावृतः २०
शातकौम्भ्या स्रजा भाति कवचेन च भास्वता
अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः २१
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः १९

विंशोऽध्यायः

गान्धार्युवाच
अध्यर्धगुणमाहुर्यं बले शौर्ये च माधव
पित्रा त्वया च दाशार्ह दृप्तं सिंहमिवोत्कटम् १
यो बिभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्भिदाम्
स भूत्वा मृत्युरन्येषां स्वयं मृत्युवशं गतः २
तस्योपलक्षये कृष्ण कार्ष्णेरमिततेजसः
अभिमन्योर्हतस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति ३
एषा विराटदुहिता स्नुषा गाण्डीवधन्वनः
आर्ता बाला पतिं वीरं शोच्या शोचत्यनिन्दिता ४
तमेषा हि समासाद्य भार्या भर्तारमन्तिके
विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्जति ५
तस्य वक्त्रमुपाघ्राय सौभद्रस्य यशस्विनी
विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरम् ६
काम्यरूपवती चैषा परिष्वजति भामिनी
लज्जमाना पुरेवैनं माध्वीकमदमूर्छिता ७
तस्य क्षतजसंदिग्धं जातरूपपरिष्कृतम्
विमुच्य कवचं कृष्ण शरीरमभिवीक्षते ८
अवेक्षमाणा तं बाला कृष्ण त्वामभिभाषते

अयं ते पुण्डरीकाक्ष सदृशाक्षो निपातितः ९
बले वीर्ये च सदृशस्तेजसा चैव तेऽनघ
रूपेण च तवात्यर्थं शेते भुवि निपातितः १०
अत्यन्तसुकुमारस्य राङ्कवाजिनशायिनः
कच्चिदद्य शरीरं ते भूमौ न परितप्यते ११
मातङ्गभुजवर्ष्माणौ ज्याक्षेपकठिनत्वचौ
काञ्चनाङ्गदिनौ शेषे निक्षिप्य विपुलौ भुजौ १२
व्यायम्य बहुधा नूनं सुखसुप्तः श्रमादिव
एवं विलपतीमार्तां न हि मामभिभाषसे १३
आर्यामार्य सुभद्रां त्वमिमांश्च त्रिदशोपमान्
पितॄन्मां चैव दुःखार्तां विहाय क्व गमिष्यसि १४
तस्य शोणितसंदिग्धान्केशानुन्नाम्य पाणिना
उत्संगे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति
स्वस्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः १५
कथं त्वां रणमध्यस्थं जघ्नुरेते महारथाः
धिगस्तु क्रूरकर्तॄंस्तान्कृपकर्णजयद्रथान् १६
द्रोणद्रौणायनी चोभौ यैरसि व्यसनीकृतः
रथर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः १७
बालं त्वां परिवार्यैकं मम दुःखाय जघ्नुषाम्
कथं नु पाण्डवानां च पाञ्चालानां च पश्यताम्
त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान्सन्ननाथवत् १८
दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वामनाथवत्
वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः १९
न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः
प्रीतिं दास्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेक्षण २०
तव शस्त्रजिताँल्लोकान्धर्मेण च दमेन च
क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां प्रतिपालय २१
दुर्मरं पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित्
यदहं त्वां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा २२
कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया स्मितया गिरा

पितृलोके समेत्यान्यां मामिवामन्त्रयिष्यसि २३
नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि
परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया २४
प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानप्सरोभिः समेयिवान्
सौभद्र विहरन्काले स्मरेथाः सुकृतानि मे २५
एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह
षण्मासान्सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः २६
इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम्
उत्तरां मोघसंकल्पां मत्स्यराजकुलस्त्रियः २७
उत्तरामपकृष्यैनामार्तामार्ततराः स्वयम्
विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च २८
द्रोणास्त्रशरसंकृत्तं शयानं रुधिरोक्षितम्
विराटं वितुदन्त्येते गृध्रगोमायुवायसाः २९
वितुद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः
न शक्नुवन्ति विवशा निवर्तयितुमातुराः ३०
आसामातपतप्तानामायासेन च योषिताम्
श्रमेण च विवर्णानां रूपाणां विगतं वपुः ३१
उत्तरं चाभिमन्युं च काम्बोजं च सुदक्षिणम्
शिशूनेतान्हतान्पश्य लक्ष्मणं च सुदर्शनम्
आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ३२
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि विंशतितमोऽध्यायः २०

एकविंशतितमोऽध्यायः

गान्धार्युवाच
एष वैकर्तनः शेते महेष्वासो महारथः
ज्वलितानलवत्संख्ये संशान्तः पार्थतेजसा १
पश्य वैकर्तनं कर्णं निहत्यातिरथान्बहून्
शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि २
अमर्षी दीर्घरोषश्च महेष्वासो महारथाः
रणे विनिहतः शेते शूरो गाण्डीवधन्वना ३

यं स्म पाण्डवसंत्रासान्मम पुत्रा महारथः
प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् ४
शार्दूलमिव सिंहेन समरे सव्यसाचिना
मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितम् ५
समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे
प्रकीर्णमूर्धजाः पत्न्यो रुदत्यः पर्युपासते ६
उद्विग्नः सततं यस्माद्धर्मराजो युधिष्ठिरः
त्रयोदश समा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ७
अनाधृष्यः परैर्युद्धे शत्रुभिर्मघवानिव
युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्हिमवानिव च स्थिरः ८
स भूत्वा शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव
भूमौ विनिहतः शेते वातरुग्ण इव द्रुमः ९
पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम्
लालप्यमानां करुणं रुदतीं पतितां भुवि १०
आचार्यशापोऽनुगतो ध्रुवं त्वां यदग्रसच्चक्रमियं धरा ते
ततः शरेणापहृतं शिरस्ते धनंजयेनाहवे शत्रुमध्ये ११
अहो धिगेषा पतिता विसंज्ञा समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धनिष्कम्
कर्णं महाबाहुमदीनसत्त्वं सुषेणमाता रुदती भृशार्ता १२
अल्पावशेषो हि कृतो महात्मा शरीरभक्षैः परिभक्षयद्भिः
द्रष्टुं न संप्रीतिकरः शशीव कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशाहे १३
सावर्तमाना पतिता पृथिव्यामुत्थाय दीना पुनरेव चैषा
कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा रोरूयते पुत्रवधाभितप्ता १४
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकविंशतितमोऽध्यायः २१

द्वाविंशोऽध्यायः

गान्धार्युवाच
आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितम्
गृध्रगोमायवः शूरं बहुबन्धुमबन्धुवत् १
तं पश्य कदनं कृत्वा शत्रूणां मधुसूदन
शयानं वीरशयने रुधिरेण समुक्षितम् २

तं सृगालाश्च कङ्काश्च क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः
तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययम् ३
शयानं वीरशयने वीरमाक्रन्दसारिणम्
आवन्त्यमभितो नार्यो रुदत्यः पर्युपासते ४
प्रातिपीयं महेष्वासं हतं भल्लेन बाह्लिकम्
प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण मनस्विनम् ५
अतीव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते
सोमस्येवाभिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ६
पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञां परिरक्षता
पाकशासनिना संख्ये वार्द्धक्षत्रिर्निपातितः ७
एकादश चमूर्जित्वा रक्ष्यमाणं महात्मना
सत्यं चिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथम् ८
सिन्धुसौवीरभर्तारं दर्पपूर्णं मनस्विनम्
भक्षयन्ति शिवा गृध्रा जनार्दनजयद्रथम् ९
संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत
भषन्तो व्यपकर्षन्ति गहनं निम्नमन्तिकात् १०
तमेताः पर्युपासन्ते रक्षमाणा महाभुजम्
सिन्धुसौवीरगान्धारकाम्बोजयवनस्त्रियः ११
यदा कृष्णामुपादाय प्राद्रवत्केकयैः सह
तदैव वध्यः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः १२
दुःशलां मानयद्भिस्तु यदा मुक्तो जयद्रथः
कथमद्य न तां कृष्ण मानयन्ति स्म ते पुनः १३
सैषा मम सुता बाला विलपन्ती सुदुःखिता
प्रमापयति चात्मानमाक्रोशति च पाण्डवान् १४
किं नु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति
यत्सुता विधवा बाला स्नुषाश्च निहतेश्वराः १५
अहो धिग्दुःशलां पश्य वीतशोकभयामिव
शिरोभर्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः १६
वारयामास यः सर्वान्पाण्डवान्पुत्रगृद्धिनः
स हत्वा विपुलाः सेनाः स्वयं मृत्युवशं गतः १७

तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयम्
परिवार्य रुदन्त्येताः स्त्रियश्चन्द्रोपमाननाः १८
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः २२

त्रयोविंशोऽध्यायः

गान्धार्युवाच
एष शल्यो हतः शेते साक्षान्नकुलमातुलः
धर्मज्ञेन सता तात धर्मराजेन संयुगे १
यस्त्वया स्पर्धते नित्यं सर्वत्र पुरुषर्षभ
स एष निहतः शेते मद्रराजो महारथः २
येन संगृह्णता तात रथमाधिरथेर्युधि
जयार्थं पाण्डुपुत्राणां तथा तेजोवधः कृतः ३
अहो धिक्पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनम्
मुखं पद्मपलाशाक्षं वडैरादष्टमव्रणम् ४
एषा चामीकराभस्य तप्तकाञ्चनसप्रभा
आस्याद्विनिःसृता जिह्वा भक्ष्यते कृष्ण पक्षिभिः ५
युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनम्
रुदन्त्यः पर्युपासन्ते मद्रराजकुलस्त्रियः ६
एताः सुसूक्ष्मवसना मद्रराजं नरर्षभम्
क्रोशन्त्यभिसमासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ७
शल्यं निपतितं नार्यः परिवार्याभितः स्थिताः
वासिता गृष्टयः पङ्के परिमग्नमिवर्षभम् ८
शल्यं शरणदं शूरं पश्यैनं रथसत्तमम्
शयानं वीरशयने शरैर्विशकलीकृतम् ९
एष शैलालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान्
गजाङ्कुशधरः श्रेष्ठः शेते भुवि निपातितः १०
यस्य रुक्ममयी माला शिरस्येषा विराजते
श्वापदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्धजान् ११
एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत्सुदारुणम्
लोमहर्षणमत्युग्रं शक्रस्य बलिना यथा १२

योधयित्वा महाबाहुरेष पार्थं धनंजयम्
संशयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातितः १३
यस्य नास्ति समो लोके शौर्ये वीर्ये च कश्चन
स एष निहतः शेते भीष्मो भीष्मकृदाहवे १४
पश्य शांतनवं कृष्ण शयानं सूर्यवर्चसम्
युगान्त इव कालेन पातितं सूर्यमम्बरात् १५
एष तप्त्वा रणे शत्रूञ्शस्त्रतापेन वीर्यवान्
नरसूर्योऽस्तमभ्येति सूर्योऽस्तमिव केशव १६
शरतल्पगतं वीरं धर्मे देवापिना समम्
शयानं वीरशयने पश्य शूरनिषेविते १७
कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमम्
आविश्य शेते भगवान्स्कन्दः शरवणं यथा १८
अतूलपूर्णं गाङ्गेयस्त्रिभिर्बाणैः समन्वितम्
उपधायोपधानाग्र्यं दत्तं गाण्डीवधन्वना १९
पालयानः पितुः शास्त्रमूर्ध्वरेता महायशाः
एष शांतनवः शेते माधवाप्रतिमो युधि २०
धर्मात्मा तात धर्मज्ञः पारंपर्येण निर्णये
अमर्त्य इव मर्त्यः सन्नेष प्राणानधारयत् २१
नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्न विद्वान्न पराक्रमी
यत्र शांतनवो भीष्मः शेतेऽद्य निहतः परैः २२
स्वयमेतेन शूरेण पृच्छ्यमानेन पाण्डवैः
धर्मज्ञेनाहवे मृत्युराख्यातः सत्यवादिना २३
प्रनष्टः कुरुवंशश्च पुनर्येन समुद्धृतः
स गतः कुरुभिः सार्धं महाबुद्धिः पराभवम् २४
धर्मेषु कुरवः कं नु परिप्रक्ष्यन्ति माधव
गते देवव्रते स्वर्गं देवकल्पे नरर्षभे २५
अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा
तं पश्य पतितं द्रोणं कुरूणां गुरुसत्तमम् २६
अस्त्रं चतुर्विधं वेद यथैव त्रिदशेश्वरः
भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव २७

यस्य प्रसादाद्बीभत्सुः पाण्डवः कर्म दुष्करम्
चकार स हतः शेते नैनमस्त्राण्यपालयन् २८
यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ति स्म पाण्डवान्
सोऽय शस्त्रभृतां श्रेष्ठो द्रोणः शस्त्रैः पृथक्कृतः २९
यस्य निर्दहतः सेनां गतिरग्नेरिवाभवत्
स भूमौ निहतः शेते शान्तार्चिरिव पावकः ३०
धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तावापश्च माधव
द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवितो यथा ३१
वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वास्त्राणि च केशव
अनपेतानि वै शूराद्यथैवादौ प्रजापतेः ३२
वन्दनार्हाविमौ तस्य बन्दिभिर्वन्दितौ शुभौ
गोमायवो विकर्षन्ति पादौ शिष्यशतार्चितौ ३३
द्रोणं द्रुपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन
कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ३४
तां पश्य रुदतीमार्तां मुक्तकेशीमधोमुखीम्
हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ३५
बाणैर्भिन्नतनुत्राणं धृष्टद्युम्नेन केशव
उपास्ते वै मृधे द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणी ३६
प्रेतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा
हतस्य समरे भर्तुः सुकुमारी यशस्विनी ३७
अग्नीनाहृत्य विधिवच्चितां प्रज्वाल्य सर्वशः
द्रोणमाधाय गायन्ति त्रीणि सामानि सामगाः ३८
किरन्ति च चितामेते जटिला ब्रह्मचारिणः
धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथनीडैश्च माधव ३९
शस्त्रैश्च विविधैरन्यैर्धक्ष्यन्ते भूरितेजसम्
त एते द्रोणमाधाय शंसन्ति च रुदन्ति च ४०
सामभिस्त्रिभिरन्तःस्थैरनुशंसन्ति चापरे
अग्नावग्निमिवाधाय द्रोणं हुत्वा हुताशने ४१
गच्छन्त्यभिमुखा गङ्गां द्रोणशिष्या द्विजातयः
अपसव्यां चितिं कृत्वा पुरस्कृत्य कृपीं तदा ४२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः २३

चतुर्विंशोऽध्यायः

गान्धार्युवाच
सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितम्
वितुद्यमानं विहगैर्बहुभिर्माधवान्तिके १
पुत्रशोकाभिसंतप्तः सोमदत्तो जनार्दन
युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते २
असौ तु भूरिश्रवसो माता शोकपरिप्लुता
आश्वासयति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ३
दिष्ट्या नेदं महाराज दारुणं भरतक्षयम्
कुरुसंक्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि ४
दिष्ट्या यूपध्वजं वीरं पुत्रं भूरिसहस्रदम्
अनेकक्रतुयज्वानं निहतं नाद्य पश्यसि ५
दिष्ट्या स्नुषाणामाक्रन्दे घोरं विलपितं बहु
न शृणोषि महाराज सारसीनामिवार्णवे ६
एकवस्त्रानुसंवीताः प्रकीर्णासितमूर्धजाः
स्नुषास्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ७
श्वापदैर्भक्ष्यमाणं त्वमहो दिष्ट्या न पश्यसि
छिन्नबाहुं नरव्याघ्रमर्जुनेन निपातितम् ८
शलं विनिहतं संख्ये भूरिश्रवसमेव च
स्नुषाश्च विधवाः सर्वा दिष्ट्या नाद्येह पश्यसि ९
दिष्ट्या तत्काञ्चनं छत्रं यूपकेतोर्महात्मनः
विनिकीर्णं रथोपस्थे सौमदत्तेर्न पश्यसि १०
अमूस्तु भूरिश्रवसो भार्याः सात्यकिना हतम्
परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमसितेक्षणाः ११
एता विलप्य बहुलं भर्तृशोकेन कर्शिताः
पतन्त्यभिमुखा भूमौ कृपणं बत केशव १२
बीभत्सुरतिबीभत्सं कर्मेदमकरोत्कथम्
प्रमत्तस्य यदच्छैत्सीद्बाहुं शूरस्य यज्वनः १३

ततः पापतरं कर्म कृतवानपि सात्यकिः
यस्मात्प्रायोपविष्टस्य प्राहार्षीत्संशितात्मनः १४
एको द्वाभ्यां हतः शेषे त्वमधर्मेण धार्मिकः
इति यूपध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव १५
भार्या यूपध्वजस्यैषा करसंमितमध्यमा
कृत्वोत्सङ्गे भुजं भर्तुः कृपणं पर्यदेवयत् १६
अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः १७
वासुदेवस्य सांनिध्ये पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा
युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः १८
किं नु वक्ष्यसि संसत्सु कथासु च जनार्दन
अर्जुनस्य महत्कर्म स्वयं वा स किरीटवान् १९
इत्येवं गर्हयित्वैषा तूष्णीमास्ते वराङ्गना
तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्यः स्वामिव स्नुषाम् २०
गान्धारराजः शकुनिर्बलवान्सत्यविक्रमः
निहतः सहदेवेन भागिनेयेन मातुलः २१
यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स्म वीज्यते
स एष पक्षिभिः पक्षैः शयान उपवीज्यते २२
यः स्म रूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः
तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवतेजसा २३
मायया निकृतिप्रज्ञो जितवान्यो युधिष्ठिरम्
सभायां विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः २४
शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तात्पर्युपासते
कितवं मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितम् २५
एतेनैतन्महद्वैरं प्रसक्तं पाण्डवैः सह
वधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च २६
यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिताः प्रभो
एवमस्यापि दुर्बुद्धेर्लोकाः शस्त्रेण वै जिताः २७
कथं च नायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः सह
विरोधयेदृजुप्रज्ञाननृजुर्मधुसूदन २८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः २४

पञ्चविंशोऽध्यायः

गान्धार्युवाच
काम्बोजं पश्य दुर्धर्षं काम्बोजास्तरणोचितम्
शयानमृषभस्कन्धं हतं पांसुषु माधव १
यस्य क्षतजसंदिग्धौ बाहू चन्दनरूषितौ
अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता २
इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली
ययोर्विवरमापन्नां न रतिर्मां पुराजहत् ३
कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर
दूरबन्धुरनाथेव अतीव मधुरस्वरा ४
आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्रजाम्
क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीर्जहति वै तनुम् ५
शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधुसूदन
पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहाभुजम् ६
मागधानामधिपतिं जयत्सेनं जनार्दन
परिवार्य प्ररुदिता मागध्यः पश्य योषितः ७
आसामायतनेत्राणां सुस्वराणां जनार्दन
मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ८
प्रकीर्णसर्वाभरणा रुदन्त्यः शोककर्शिताः
स्वास्तीर्णशयनोपेता मागध्यः शेरते भुवि ९
कोसलानामधिपतिं राजपुत्रं बृहद्बलम्
भर्तारं परिवार्यैताः पृथक्प्ररुदिताः स्त्रियः १०
अस्य गात्रगतान्बाणान्कार्ष्णिबाहुबलार्पितान्
उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्छमानाः पुनः पुनः ११
आसां सर्वानवद्यानामातपेन परिश्रमात्
प्रम्लाननलिनाभानि भान्ति वक्त्राणि माधव १२
द्रोणेन निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः
द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे भ्रातरः पञ्च केकयाः १३

तप्तकाञ्चनवर्माणस्ताम्रध्वजरथस्रजः
भासयन्ति महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः १४
द्रोणेन द्रुपदं संख्ये पश्य माधव पातितम्
महाद्विपमिवारण्ये सिंहेन महता हतम् १५
पाञ्चालराज्ञो विपुलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डुरम्
आतपत्रं समाभाति शरदीव दिवाकरः १६
एतास्तु द्रुपदं वृद्धं स्नुषा भार्याश्च दुःखिताः
दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चाल्यं राजानमपसव्यतः १७
धृष्टकेतुं महेष्वासं चेदिपुंगवमङ्गनाः
द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हृतचेतसः १८
द्रोणास्त्रमभिहत्यैष विमर्दे मधुसूदन
महेष्वासो हतः शेते नद्या हृत इव द्रुमः १९
एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्महारथः
शेते विनिहतः संख्ये हत्वा शत्रून्सहस्रशः २०
वितुद्यमानं विहगैस्तं भार्याः प्रत्युपस्थिताः
चेदिराजं हृषीकेश हतं सबलबान्धवम् २१
दाशार्हीपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमम्
आरोप्याङ्के रुदन्त्येताश्चेदिराजवराङ्गनाः २२
अस्य पुत्रं हृषीकेश सुवक्त्रं चारुकुण्डलम्
द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बहुधा शरैः २३
पितरं नूनमाजिस्थं युध्यमानं परैः सह
नाजहात्पृष्ठतो वीरमद्यापि मधुसूदन २४
एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात्
दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा २५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य माधव
हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव २६
काञ्चनाङ्गदवर्माणौ बाणखड्गधनुर्धरौ
ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ २७
अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्व एव त्वया सह
ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णाद्वैकर्तनात्कृपात् २८

दुर्योधनाद्द्रोणसुतात्सैन्धवाच्च महारथात्
सोमदत्ताद्विकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्मणः
ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः २९
त इमे निहताः संख्ये पश्य कालस्य पर्ययम्
नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कश्चन
यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ३०
तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्विनः
यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ३१
शंतनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च
तदैवोक्तास्मि मा स्नेहं कुरुष्वात्मसुतेष्विति ३२
तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति
अचिरेणैव मे पुत्रा भस्मीभूता जनार्दन ३३
वैशम्पायन उवाच
इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोककर्शिता
दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ३४
ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता
जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ३५
गान्धार्युवाच
पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च द्रुग्धाः कृष्ण परस्परम्
उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्दन ३६
शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले
उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ३७
इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरूणां मधुसूदन
यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ३८
पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किंचिदुपार्जितम्
तेन त्वां दुरवापात्मञ्शप्स्ये चक्रगदाधर ३९
यस्मात्परस्परं घ्नन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः
उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन्वधिष्यति ४०
त्वमप्युपस्थिते वर्षे षट्त्रिंशे मधुसूदन
हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः

कुत्सितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ४१
तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिबान्धवाः
स्त्रियः परिपतिष्यन्ति यथैता भरतस्त्रियः ४२
वैशम्पायन उवाच
तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं वासुदेवो महामनाः
उवाच देवीं गान्धारीमीषदभ्युत्स्मयन्निव ४३
संहर्ता वृष्णिचक्रस्य नान्यो मद्विद्यते शुभे
जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरसि क्षत्रिये ४४
अवध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः
परस्परकृतं नाशमतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ४५
इत्युक्तवति दाशार्हे पाण्डवास्त्रस्तचेतसः
बभूवुर्भृशसंविग्ना निराशाश्चापि जीविते ४६
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः २५
समाप्तं स्त्रीपर्व

षड्विंशोऽध्यायः

वासुदेव उवाच
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः
तवैव ह्यपराधेन कुरवो निधनं गताः १
या त्वं पुत्रं दुरात्मानमीर्षुमत्यन्तमानिनम्
दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे २
निष्ठुरं वैरपरुषं वृद्धानां शासनातिगम्
कथमात्मकृतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ३
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ४
तपोर्थीयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं गौर्वोढारं धावितारं तुरंगी
शूद्रा दासं पशुपालं तु वैश्या वधार्थीयं त्वद्विधा राजपुत्री ५
वैशम्पायन उवाच
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियम्
तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ६

धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्याबुद्धिजं तमः
पर्यपृच्छत धर्मात्मा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ७
जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामसि पाण्डव
हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ८
युधिष्ठिर उवाच
दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशतिः
कोटयः षष्टिश्च षट्चैव येऽस्मिन्राजमृधे हताः ९
अलक्ष्याणां तु वीराणां सहस्राणि चतुर्दश
दश चान्यानि राजेन्द्र शतं षष्टिश्च पञ्च च १०
धृतराष्ट्र उवाच
युधिष्ठिर गतिं कां ते गताः पुरुष सत्तमाः
आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ११
युधिष्ठिर उवाच
यैर्हुतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे
देवराजसमाँल्लोकान्गतास्ते सत्यविक्रमाः १२
ये त्वहृष्टेन मनसा मर्तव्यमिति भारत
युध्यमाना हताः संख्ये ते गन्धर्वैः समागताः १३
ये तु संग्रामभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः
शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान्प्रति १४
पीड्यमानाः परैर्ये तु हीयमाना निरायुधाः
ह्रीनिषेधा महात्मानः परानभिमुखा रणे १५
छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः
गतास्ते ब्रह्मसदनं हता वीराः सुवर्चसः १६
ये तत्र निहता राजन्नन्तरायोधनं प्रति
यथाकथंचित्ते राजन्संप्राप्ता उत्तरान्कुरून् १७
धृतराष्ट्र उवाच
केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि सिद्धवत्
तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि वै मया १८
युधिष्ठिर उवाच
निदेशाद्भवतः पूर्वं वने विचरता मया

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन संप्राप्तोऽयमनुग्रहः १९
देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम्
दिव्यं चक्षुरपि प्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा २०
धृतराष्ट्र उवाच
येऽत्रानाथा जनस्यास्य सनाथा ये च भारत
कच्चित्तेषां शरीराणि धक्ष्यन्ति विधिपूर्वकम् २१
न येषां सन्ति कर्तारो न च येऽत्राहिताग्नयः
वयं च कस्य कुर्यामो बहुत्वात्तात कर्मणः २२
यान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति ततस्ततः
तेषां तु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर २३
वैशम्पायन उवाच
एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
आदिदेश सुधर्माणं धौम्यं सूतं च सञ्जयम् २४
विदुरं च महाबुद्धिं युयुत्सुं चैव कौरवम्
इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्सूतांश्च सर्वशः २५
भवन्तः कारयन्त्वेषां प्रेतकार्याणि सर्वशः
यथा चानाथवत्किंचिच्छरीरं न विनश्यति २६
शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता सूतश्च सञ्जयः
सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा २७
चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत
घृतं तैलं च गन्धांश्च क्षौमाणि वसनानि च २८
समाहृत्य महार्हाणि दारूणां चैव संचयान्
रथांश्च मृदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च २९
चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नराधिपान्
दाहयामासुरव्यग्रा विधिदृष्टेन कर्मणा ३०
दुर्योधनं च राजानं भ्रातॄंश्चास्य शताधिकान्
शल्यं शलं च राजानं भूरिश्रवसमेव च ३१
जयद्रथं च राजानमभिमन्युं च भारत
दौःशासनिं लक्ष्मणं च धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ३२
बृहन्तं सोमदत्तं च सृञ्जयांश्च शताधिकान्

राजानं क्षेमधन्वानं विराटद्रुपदौ तथा ३३
शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम्
युधामन्युं च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ३४
कौसल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिं चापि सौबलम्
अचलं वृषकं चैव भगदत्तं च पार्थिवम् ३५
कर्णं वैकर्तनं चैव सहपुत्रममर्षणम्
केकयांश्च महेष्वासांस्त्रिगर्तांश्च महारथान् ३६
घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं बकभ्रातरमेव च
अलम्बुसं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ३७
अन्यांश्च पार्थिवान्राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः
घृतधाराहुतैर्दीप्तैः पावकैः समदाहयन् ३८
पितृमेधाश्च केषांचिदवर्तन्त महात्मनाम्
सामभिश्चाप्यगायन्त तेऽन्वशोच्यन्त चापरैः ३९
साम्नामृचां च नादेन स्त्रीणां च रुदितस्वनैः
कश्मलं सर्वभूतानां निशायां समपद्यत ४०
ते विधूमाः प्रदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पावकाः
नभसीवान्वदृश्यन्त ग्रहास्तन्वभ्रसंवृताः ४१
ये चाप्यनाथास्तत्रासन्नानादेशसमागताः
तांश्च सर्वान्समानाय्य राशीन्कृत्वा सहस्रशः ४२
चित्वा दारुभिरव्यग्रः प्रभूतैः स्नेहतापितैः
दाहयामास विदुरो धर्मराजस्य शासनात् ४३
कारयित्वा क्रियास्तेषां कुरुराजो युधिष्ठिरः
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ४४
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः २६

सप्तविंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
ते समासाद्य गङ्गां तु शिवां पुण्यजनोचिताम्
ह्रदिनीं वप्रसंपन्नां महानूपां महावनाम् १
भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च

ततः पितॄणां पौत्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य च २
पुत्राणामार्यकाणां च पतीनां च कुरुस्त्रियः
उदकं चक्रिरे सर्वा रुदन्त्यो भृशदुःखिताः
सुहृदां चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः ३
उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः
सूपतीर्थाभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च ४
तन्महोदधिसंकाशं निरानन्दमनुत्सवम्
वीरपत्नीभिराकीर्णं गंगातीरमशोभत ५
ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्शिता
रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ६
यः स शूरो महेष्वासो रथयूथपयूथपः
अर्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः ७
यं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः
यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ८
प्रत्ययुध्यत यः सर्वान्पुरा वः सपदानुगान्
दुर्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन्व्यरोचत ९
यस्य नास्ति समो वीर्ये पृथिव्यामपि कश्चन
सत्यसंधस्य शूरस्य संग्रामेष्वपलायिनः १०
कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मणः
स हि वः पूर्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत
कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभः ११
श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियम्
कर्णमेवानुशोचन्त भूयश्चार्ततराभवन् १२
ततः सः पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
उवाच मातरं वीरो निःश्वसन्निव पन्नगः १३
यस्येषुपातमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्धनंजयात्
कथं पुत्रो भवत्यां स देवगर्भः पुराभवत् १४
यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वयम्
तमग्निमिव वस्त्रेण कथं छादितवत्यसि
यस्य बाहुबलं घोरं धार्तराष्ट्रैरुपासितम् १५

नान्यः कुन्तीसुतात्कर्णादगृह्णाद्रथिनां रथी
स नः प्रथमजो भ्राता सर्वशस्त्रभृतां वरः
असूत तं भवत्यग्रे कथमद्भुतविक्रमम् १६
अहो भवत्या मन्त्रस्य पिधानेन वयं हताः
निधनेन हि कर्णस्य पीडिताः स्म सबान्धवाः १७
अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च
पाञ्चालानां च नाशेन कुरूणां पतनेन च १८
ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्पृशद्भृशम्
कर्णमेवानुशोचन्हि दह्याम्यग्नाविवाहितः १९
न हि स्म किंचिदप्राप्यं भवेदपि दिवि स्थितम्
न च स्म वैशसं घोरं कौरवान्तकरं भवेत् २०
एवं विलप्य बहुलं धर्मराजो युधिष्ठिरः
विनदञ्शनकै राजंश्चकारास्योदकं प्रभुः २१
ततो विनेदुः सहसा स्त्रीपुंसास्तत्र सर्वशः
अभितो ये स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्मणि २२
तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदम्
स्त्रियः कुरुपतिर्धीमान्भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः २३
स ताभिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरम्
कृत्वोत्ततार गङ्गायाः सलिलादाकुलेन्द्रियः २४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः २७

समाप्तं जलप्रदानिकपर्व

स्त्रीपर्व समाप्तम्